

Het notenapparaat is model. Het verwijst kort en krachtig naar de gebruikte bronnen en geeft hier en daar noodzakelijke korte toelichtingen, maar zonder overbodige excursen. De noten staan achter de tekst en niet onderaan de bladzijden. Dat is natuurlijk wel eens lastig, maar het maakt de personenindex beter bruikbaar. Voor de tekst zelf is die volledig en voor het notenapparaat geeft het register ook nog de belangrijkste passages en verwijzingen. Er is alleen een personenregister, met daarin wel *sub voce* ‘Grotius’ diens werken in chronologische volgorde van eerste publicatie, waarbij wordt verwezen naar de bekende Grotiusbibliografie van Ter Meulen en Diermanse. De luxe van een meer algemeen register kon er kennelijk niet meer af, maar dat is te overkomen. Jammer is wel dat dit belangrijke werk minder fraai is uitgegeven: met een lelijke kartonnen kaft die al bij de eerste lezing slijtplekken gaat vertonen, de door Lucy Schlüter met zoveel kunde en zorg uitgekozen afbeeldingen als postzegels op de pagina’s geplakt (teksten onleesbaar), en katernen met gekleurde illustraties die zeer doen aan de ogen.

Henk Nellen hult zich in bescheidenheid als hij zijn boek ‘een voorlopige studie’ noemt. Dat is het ook, en dat kan haast niet anders bij zo’n vol leven en zo’n onafzienbare massa brieven, werken en literatuur als beschikbare bronnen. Deze biografie zal echter wel degelijk een mijlpaal langs de weg van de Grotiusstudie blijken te zijn, en het werd hoog tijd dat die paal werd geslagen zodat we weer verder kunnen. We mogen dankbaar zijn dat we ook in onze tijd een Grotius specialist in ons midden hebben die zo goed thuis is in leven en werken van Hugo de Groot als de auteur van dit nu al onmisbare standaardwerk.

C.S.M. Rademaker, Vleuten

Groesen, M. van, *The Representations of the Overseas World in the De Bry Collection of Voyages (1590-1634)* (Oorspronkelijk proefschrift Universiteit van Amsterdam 2007, Library of the Written Word 2, The Handpress World 2; Leiden, Boston: Brill, 2008, xiii + 563 blz., €99,-, ISBN 978 90 04 16449 9).

The Representations of the Overseas World in the De Bry Collection of Voyages (1590-1634), de handelseditie van een dissertatie aan de Universiteit van Amsterdam, is een boek met een these. Volgens Michiel van Groesen zou de uitgeverfamilie De Bry de teksten en afbeeldingen in de door hen samengestelde en verluchte collectie reisgeschriften, zowel in de Duitse als de Latijnse edities, ingrijpend hebben bewerkt met het oog op een zo groot mogelijke afzet. Door vele kleine en soms grote wijzigingen in tekst en beeld, door weglatingen en aanvullingen uniformeerden zij de weergave van de inwoners van Oost- en West-Indië en zetten zij hun wildheid en heidendom aan. Daarentegen verkleinden zij de verschillen tussen de Europeanen onderling en stelden hen zonder uitzondering voor als machtige, beschaafde lieden. Zij toonden hun afnemers een sterk uitvergroot contrast tussen wilde, heidense

‘Indianen’ en beschaafde, christelijke Europeanen.

Zo zouden zij protestantse en katholieke afnemers hebben aangesproken op hun gemeenschappelijke christelijkheid en cultuur en de katholieke censuur hebben omzeild. Zij zouden daarmee hebben beantwoord aan de verwachtingen van hun publiek dat overwegend afkerig was van confessionele en nationale verdeeldheid en verlangde naar een christelijk en beschaafd Europa. Anders dan wel is beweerd maakte hun collectie geen propaganda voor het protestantisme, maar droeg eerder bij tot een christelijke, Europese identiteit.

Van Groesens these strookt echter geheel niet met wat in de collectie De Bry valt te zien en te lezen. De collectie is een schouwtoneel van de diversiteit van menselijke typen en samenlevingen. Chinese geleerden die zware examens hadden doorstaan, Javaanse vorsten met indrukwekkende paleizen, Indiase heidenen die geen dier eten, verschijnen er naast naakte Mozambikaanse penisafsnijders, darmen etende Hottentotten en Braziliaanse kannibalen. Vertegenwoordigers van andere volken nemen een positie in tussen deze extremen. Rond 1600 gaven Europeanen deze diversiteit vaak verkort weer in de voorstelling van de Vier Werelddelen. Meestal zijn Europa en Azië hierin gekarakteriseerd als de beschaafde werelddelen, Europa wat beschaafder dan Azië, en Afrika en Amerika als de wilde continenten, Amerika wat wilder dan Afrika. Alleen de uitersten vormen een contrast, de voorstelling als geheel verbeeldt de diversiteit en hiërarchie van beschaafdheid.

Een dergelijke combinatie van diversiteit en hiërarchie kenmerkt ook het beeld van de Oosterse en Westerse Indië in de collectie De Bry. De uitgevers mogen bij sommige volken door kleine wijzigingen in tekst en beeld de wildheid aan de onderkant hebben geaccentueerd, zij brachten evenzeer de bovenkant en de middenniveaus in beeld. Aan de beelden van de Chinezen overgenomen uit Linschotens *Itinerario* voegden zij een cluster prenten toe die lieten zien dat een geletterde elite China bestuurde. Pegu (Birma) en Pattani op het Maleise schiereiland geven zij weer als samenlevingen uit het middenniveau. Vedertooien of naaktloperij, volgens Van Groesen de middelen bij uitstek waarmee de uitgevers De Bry de niet-Europeanen tot een wilde horde transformeerden, komen in de clusters over deze gebieden niet voor. In de representatie van de buiten-Europese wereld borduurden de uitgevers De Bry voort op het patroon van diversiteit en hiërarchie in beschaving dat zij aantreffen in de bijeengebrachte werken.

De oosterse en westerse Indië waren op een enkele uitzondering na heidens of islamitisch. Anders dan Van Groesen stelt brachten de De Bry's dat niet ‘methodisch’ in beeld. De clusters prenten over Pegu, Ceylon, de Molukken, Patani en het Javaanse Tuban, grotendeels door de De Bry's zelf ontworpen, onthullen niets of zeer weinig van het lokale godsdiensten. De Kongolezen die zich tot het katholicisme hadden bekeerd lieten zij daarentegen prominent zien. Dit voorbeeld gaf aan dat de tegenstelling tussen katholicisme en heidendom kon worden overbrugd. De lezer mocht bedenken hoe. De familie De Bry toonde ook de diversiteit van het heidendom. De ‘Indianen’ aanbaden niet overal monsterlijke duivels. De Virginiërs vereerden een antropomorfe god, de bewoners van de Goudkust ‘fetissos’, niet meer dan ‘strobundeltjes’, en de Chinezen een goede driekoppige God, mogelijk opgevat

als een rudiment van de christelijke Drie-Eenheid. Dit gevarieerde heidendom vertoont, net zoals wildheid, gradaties. Ook hierin sloten de uitgevers De Bry aan bij traditionele opvattingen over een gemeenschappelijke kern in alle religies, die in de loop der tijd was gecorrumpeerd.

In de collectie komen volgens Van Groesen de Europeanen zonder uitzondering voor als beschaafde en machtige lieden. Bij nader inzien erkent hij dat de gravures bij Benzoni, door de De Bry's zelf ontworpen, toch niet direct beschaafd gedrag lieten zien. Die uitzondering laat zich niet zo gemakkelijk wegwuiven als Van Groesen doet. Het gaat hier tenslotte om drie delen met tweënzestig afbeeldingen. Slechts een derde van de prenten beeldt de Spaanse wreedheden tegenover de Amerikaanse Indianen uit, merkt Van Groesen op. De rest laat echter zien hoe de Spaanse conquistadores elkaar uitmoordden over de verdeling van de buit en hoe Fransen de Spaanse nederzettingen in het Caribisch gebied plunderden. Kortom, dit is niet een serie die het contrast tussen beschaafde, christelijke Europeanen en heidense wilden stevig optuigt en de politieke rivaliteit tussen de Europese staten doet vergeten.

Evenmin verschijnen de Europeanen 'zonder uitzondering' in de rol van machtige, goedgeklede vuurwepbezitters. In een tiental gravures staat Hans Staden poedelnaakt temidden van de Braziliaanse kannibalen, doodsbang dat zij hem de hersens zullen inslaan. Op andere afbeeldingen maken Portugese of Nederlandse mannen van aanzien met ontbloot hoofd een revérence voor een hoog boven hen gezeten Afrikaanse vorst. Weer andere gravures tonen Europeanen op de markt, waar zij op voet van gelijkheid handelen met Afrikanen of Aziaten. De prachtige gravure van Joris van Spilbergen hand in hand met de koning van Kandy is een verbeelding van een Aziatische vorst die een bekwame Nederlandse diplomaat als zijn gelijke behandelde. Ook hier werkten de uitgevers De Bry met een gevarieerd scala van contactsituaties, niet met een contrastschema.

Alleen door grove generalisatie en simplificatie kan Van Groesen aan zijn centrale stelling een schijn van aannemelijkheid geven. Niet de uitgevers De Bry simplificeerden en uniformeerden de variëteit en hiërarchie van beschaaftheid en heidendom onder de inwoners van de beide Indiën. Van Groesen doet dit. Dat doet hij ook met het beeld van de Europeanen. Zijn centrale these berust op een *parti-pris*, niet op een zorgvuldige analyse van de teksten en afbeeldingen.

De hoofdstukken over de levensloop van de uitgevers De Bry, de afzet naar Antwerpen, de katholieke censuur en de bezitters van de collectie bevatten waardevolle en interessante gegevens. Zoals in een goed doorgecomponeed werk hoort, ondersteunen zij echter de centrale these. Wat waardevol is, wordt hierdoor aangetast. Van Groesen maakt van het vroeg-moderne boekenbedrijf een karikatuur: gehaaide uitgevers kloppen goedgelovige lezers geld uit de zak door hen via manipulatie van teksten en beelden te bevestigen in zelfgenoegzame vooroordelen. Dat uitgevers met de verbreiding van kennis geld konden verdienen en lezers uit intellectuele nieuwsgierigheid naar een boek konden grijpen, zijn voor Van Groesen veronderstellingen die geen discussie waard zijn. Anders dan de auteur ons in de inleiding voorspiegelt, is zijn studie geen

geavanceerd multidisciplinair onderzoek, maar reductionistische boekhandels-geschiedenis van vulgair-marxistische snit.

Ernst van den Boogaart, Amsterdam

Vos, A., *Burgers, broeders en bazen. Het maatschappelijk middenveld van 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw* (Dissertatie Utrecht 2007, Hilversum: Verloren, 2007, 423 blz., ISBN 978 90 8704 011 6).

In de geschiedschrijving van de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode wordt de laatste jaren veel aandacht besteed aan organisaties die bijdroegen aan de stabiliteit van de samenleving of om burgemeester Cohen van Amsterdam vrij te citeren 'de boel bij elkaar hielden'. De theorieën van onder andere Putnam, Etzioni, Black en Blickle wijzen alle naar corporaties zoals ambachtsgilden en schuttersgilden maar ook kerkelijke gemeenschappen die de bewoners van een stad of dorp bij elkaar brachten en een *Gemeinschaft* schiepen. De corporaties legden hun leden verplichtingen op zoals betaling van contributie en deelname aan vergaderingen en begrafenissen maar daar kregen ze ook wat voor terug: bescherming tegen machten van buiten zoals concurrenten, maar ook zachtere zaken die zeker zo belangrijk waren zoals gezelligheid, geborgenheid en waardering voor persoon en werk.

Het proefschrift van Aart Vos (promotor prof. dr. M. Prak, Universiteit Utrecht) toetst deze thesen aan de hand van de stad 's-Hertogenbosch in de zeventiende en achttiende eeuw. De schrijver is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Stadsarchief 's-Hertogenbosch. Het vele werk dat aan dit bijzonder goed gedocumenteerde boek is besteed werd ten dele in de vrije tijd gedaan, maar ook de gemeente 's-Hertogenbosch en NWO droegen bij aan de voltooiing van dit werk door geld en tijd beschikbaar te stellen. Aan bronnen was geen gebrek: het zeer goed bewaarde stadsarchief, waarvan in 2004 een prachtige inventaris van de hand van J. Hoekx en V. Paquay verscheen, is een ware goudmijn.

Vos bestudeerde het interne functioneren van drie corporaties: de schutterijen, de ambachtsgilden en de gereformeerde gemeente. Daarnaast ging hij in op het poorterschap, de onmisbare barrière die genomen moest worden als men lid wilde worden van een ambachtsgilde. Er waren overigens nog meer corporaties zoals de negen blokken of wijken, waarvan de archieven eveneens zeer goed bewaard zijn, en de katholieke kerk, waartoe de meerderheid van de Bossche bevolking in deze periode behoorde. De archieven van de katholieke kerk bleken te weinig materiaal voor deze vraagstelling te bevatten. Waarom de blokken zijn weggelaten is mij niet duidelijk geworden. Wellicht moest er nu eenmaal een keuze worden gemaakt.

Alle facetten van deze corpora worden bijna uitputtend behandeld en de auteur scheidt er zichtbaar genoeg in zijn betoog te adstrueren met vaak kleurrijke feiten wat het boek soms een caleidoscopisch karakter geeft, maar soms ten koste gaat van de vaart van het betoog. Dat euvel wordt weer

ongedaan gemaakt door een doordachte compositie. Alle hoofdstukken en ook de delen daarvan eindigen met een deelconclusie terwijl een duidelijk geformuleerde eindconclusie het boek afsluit.

Op overtuigende wijze wordt aangetoond dat de corpora de Bossche samenleving hebben versterkt. De thesen van Putnam en andere schrijvers worden door deze casus dus bevestigd. Dat lag in 's-Hertogenbosch echter niet voor de hand. Na de capitulatie van 1629 werd vanuit het niets een gereformeerde gemeente opgericht die zich de eerste decennia strijdbaar opstelde. Het pausdom met zijn afgoderij, tot uiting komend in heiligenverering en allerlei praktijken zoals het branden van kaarsen boven graven, moest worden vervangen door het ware geloof. Deze reformatie mislukte grotendeels en als gevolg daarvan raakte de samenleving verdeeld in twee segmenten, een katholieke en een gereformeerde. De verhouding tussen de twee confessies was in de zeventiende eeuw ongeveer 3:1. Andere geloofsovertuigingen zoals het lutheranisme en het jodendom speelden in dit spel slechts een bijrol. Ook elders waren er splijtzwammen. Een belangrijk deel van de nijverheid was volgens de berekening van Prak in 1775 commercieel-kapitalistisch georganiseerd. Hier bestonden geen gilden die de concurrentie van buiten konden afweren en waren de producenten veel meer blootgesteld aan de onberekenbare vrije markt. Het was te danken aan het beleid van het stadsbestuur dat de verschillende groepen leerden met elkaar samen te leven en elkaar te gedogen. De heren op het stadhuis gaven niet altijd gehoor aan de eisen van de kerkenraad en werden al te streng in Den Haag beraamde maatregelen af met een beroep op de heilige koe die in de Republiek bijna onaantastbaar was, de stedelijke autonomie. De schutterijen die na de capitulatie van 1629 waren ontbonden, werden tien jaar later weer opgericht en opengesteld voor beide confessies, zij het dat katholieken geen officier konden worden. De katholieken mochten overal hun schuilkkerken bouwen en met de rozenkrans over straat lopen. Protesten van de kerkenraad tegen deze roomse opschik werden braaf gearchiveerd.

Corporaties leidden tot insluiting, maar ook tot uitsluiting. Niet iedereen kon of mocht lid worden. Zo werden Joden lange tijd geweerd en eenmaal toegelaten het leven zuur gemaakt. Vrouwen hadden geen of minder rechten. Zij konden geen schutter worden en geen lid van de meeste ambachtsgilden. In de beide kerken hadden zij geen toegang tot de kerkelijke ambten. De soldaten van het garnizoen stonden overal buiten, want zij verbleven doorgaans maar enkele jaren in de stad om dan weer overgeplaatst te worden naar verre oorden als Hulst of Maastricht. Nochtans leidde dit niet tot spanningen tussen binnen- en buitenlui. Oproeren deden zich maar enkele malen, namelijk in 1662, 1692, 1740 en 1787, voor en meestal ging het dan om een dreigend tekort aan betaalbaar brood. Wellicht, maar daar gaat Vos, die de uitsluiting wel waarneemt, niet op in, wisten de buitenlui dat ze toch maar tijdelijk in de stad woonden. Of hoopten zij dat zij zelf of hun nazaten ooit wel toe konden treden tot de *Gemeinschaft*?

De corporaties waren overigens niet egalitair van karakter. Van medezeggenschap was doorgaans geen sprake. Het lidmaatschap van organen als de kerkenraad en de diaconie was sociaal bepaald en deze colleges coöpteerden